

ARTYKUŁY I ROZPRAWY

Agnieszka Baran

MŁYNY W DOBRACH WIEJSKICH OPACTWA CYSTERSÓW W MOGIŁE (XVI–XVIII W.)

Abstract

MILLS IN CISTERCIAN RURAL ESTATES IN MOGIŁA IN THE 16TH TO 18TH
CENTURIES

Mogiła, near Kraków, where the Cistercian order had one of their abbeys, was an example of a vividly developing economy. The order paid special attention to intensive growth production based on the work of mills. The monks were very keen to enlarge their possession of numerous mills, which they leased to increase the profits acquired from them. Each person leasing a mill was obliged to maintain it, and also pay the appropriate rent with an additional tribute in farm animals and grain. The majority of mills owned by the Cistercian order in Mogiła were water mills.

Słowa kluczowe: młyn, koło wodne, papiernia, cystersi, Mogiła, gospodarka, czynsz.

Key Words: mill, waterwheel, paper mill, Cistercians, economy, rent.

Wkład cystersów w rozwój kultury materialnej budzi od wielu lat ogromne zainteresowanie badaczy różnych dyscyplin naukowych. Średniowieczni cystersi uchodzą za pionierów nowoczesnych technik gospodarowania¹. Uwagę badaczy przyciąga nie tylko nowatorska architektura, ale także powstałe w dobrach cystersów obiekty o przeznaczeniu gospodarczym, wśród nich przede wszystkim młyny². Stopień nasycenia dóbr ziemskich młynami, poziom ich technicznego

¹ J. Dobosz, *Działalność gospodarcza cystersów na ziemiach polskich – zarys problemu*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, red. A.M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, t. I, Poznań 1999, s. 189–212.

² S. Trawkowski, *Młyny wodne w Polsce w XII wieku*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, nr 2, 1954 s. 68 oraz Z. Podwińska, *Rozmieszczenie wodnych młynów zbożowych w Małopolsce w XV wieku*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, nr 3, 1970, s. 376–381 uwa-

zaawansowania i dochodowość stanowią istotną wskazówkę rozwoju gospodarczego. Nasuwa się tutaj od razu spostrzeżenie, że ze względu na rangę i dokonania zakonu cystersów młyn cysterski budzi większe zainteresowanie badaczy niż młyn benedyktyński czy dominikański. Młynom cysterskim poświęcono w polskiej literaturze dwa studia. Rafał Kubicki podjął się próby opisanie młynów zbożowych i przemysłowych w dobrach klasztoru oliwskiego³. Przeważały tam młyny zbożowe, ale mnisi posiadali również folusze, młyny prochowe, papiernie oraz młyn do mielenia kości. Justyna Jellonek zajęła się młynami wodnymi cystersów pelplińskich⁴. Opisała wygląd oraz stan techniczny tych obiektów. Omówiła kwestie wysokości czynszów płaconych na rzecz klasztoru, powinności młynarzy, a także ich sytuację prawną. Scharakteryzowała poziom organizacji produkcji zbożowej. Swoją pracę oparła na zachowanych inwentarzach XVII–XVIII wieku. Stwierdziła, że każde wydzierżawienie młyna było poprzedzone spisaniem kontraktu, który regulował przywileje i obowiązki młynarza.

Opactwo cystersów w Mogile doczekało się kilku opracowań i przyczynków dotyczących podstaw majątkowych i gospodarki w dawnych wiekach⁵, ale młyny do niego należące nie były do tej pory przedmiotem publikacji naukowej. Celem niniejszego artykułu jest ukazanie rozmieszczenia i liczby młynów wodnych w dobrach klasztoru cystersów mogińskich, a także przedstawienie wysokości czynszów, rodzaju ciężarów, którymi byli obciążeni młynarze w poszczególnych młynach klasztornych. Tam, gdzie stan źródeł na to pozwala, postaram się omówić ich wygląd i stan techniczny. Punktem wyjścia jest stan u schyłku średniowiecza. Wykorzystałam dokumenty klasztoru mogińskiego, a także źródła o charakterze przekrojowym jak *Liber beneficiorum*⁶, *Liber retaxationum*⁷ oraz

żali, że w większych ośrodkach nastąpiło upowszechnienie młynów wodnych do końca XII wieku. Z tym poglądem nie zgadzał się K. Buczek, *Z dziejów młynarstwa w Polsce średniowieczne*, Studia Historyczne, XII, z. 1(44), 1969, s. 27, twierdząc, że pierwsze młyny wodne pojawiły się w Polsce koło połowy XII w., przy czym należały one do rzadkości i dopiero w pierwszej połowie XIII w. nastąpił ich szybki rozwój.

³ R. Kubicki, *Młyny zbożowe i przemysłowe w dobrach cystersów z Oliwy do początku XVII wieku*, Cistercium Mater Nostra, IV, 2010, s. 92–94.

⁴ J. Jellonek, *Urządzenie młynów wodnych w dobrach Cystersów Pelplińskich*, Teki Gdańskie, 5, 2003, s. 126–138.

⁵ H. Seredyński, *Uposażenie klasztoru cystersów w Mogile*, [w]: *Monografia opactwa cystersów we wsi Mogile*, Kraków 1867, s. 75–86, T. Kawka, H. Leszczyński, *Kacice-Mogila*, [w]: *Monasticon Cisteriense Poloniae*, red. A.M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, t. II, Poznań 1999, s. 98–112, M. Zdanka, *W sprawie procesu fundacyjnego opactwa w Mogile*, Nasza Przeszość, t. 94, 2000, s. 85–118, M. Zdaneek, *Proces implantacji Opactwa Cystersów w Mogile*, Nasza Przeszość, t. 96, 2001, s. 515–549, J. Rajman, *Kraków. Zespół osadniczy, proces lokacji, mieszczanie do roku 1333*, Kraków 2004, s. 24–25, 41, 96–97, 101–105, 143–146.

⁶ J. Długosz, *Liber Beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. III, Kraków 1864 (dalej cytuję DLb.).

⁷ *Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529*, wyd. Zofia Leszczyńska-Skrętowa, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968 (dalej cytuję LR).

rejestry poborowe i księgi rekognicji. Swoje badania oparłam jednak przede wszystkim na zachowanych w Archiwum Opactwa Cystersów w Mogile inwentarzach z XVI–XVIII wieku. Niektóre z nich omówił Maciej Zdanek⁸. Wysunął on tezę o dużej przydatności tych źródeł dla badań nad gospodarką wiejską w dobrach opactwa mogińskiego. Z tą opinią można się zgodzić, ponieważ na podstawie zachowanych inwentarzy możliwe jest zbadanie stopnia zagospodarowania majątku klasztorowego. Stanowią one niezbędny punkt wyjścia do analizy także innych źródeł. Najstarszym zachowanym inwentarzem jest tzw. inwentarz „główny”, spisany w latach 1560–1566 (znajduje się w nim także zapiska odnosząca się do 1559 r.)⁹. Zawiera dokładny spis pobieranych dziesięcin i dochodów uzyskiwanych z parafii, opis czynszów dzierżawnych pobieranych z danego młyna, a także wykaz dochodów czerpanych z posiadłości miejskich, które mnisi mogliscy posiadali na terenie miasta Krakowa i Bochni. Osobny inwentarz sporządzono dla opisu folwarku w Zesławicach z 1583 roku. Zawiera on opis budynków folwarcznych, sprzętu i naczyń, zwierząt trzymanyh w folwarku, a także ilość zbóż podanych w korcach, które przechowywano w spiżarniach¹⁰. Zachowały się w bardzo dobrym stanie również inwentarze z XVIII w. dotyczące klucza kacickiego¹¹, znajdujących się tam: folwarku, browarów, obór, budynków gospodarczych, ogrodów, sadzawek, stodół, łąk, pól należących do klucza, karczm, młynów, wykaz wysiewu zboża. Zamieszczono w nich także dokładne spisy poddanych.

Pierwszym źródłem, które stanowi całościowe ujęcie tematyki własności klasztornej i młynów klasztornych, jest „Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis” pióra Jana Długosza. W odniesieniu do opactwa mogińskiego opis ten nie jest bezbłędny¹², jednakże może stanowić punkt wyjścia dla identyfikacji wsi

⁸ M. Zdanek, *Inwentarze dóbr i folwarków Opactwa Cystersów w Mogile z XVI–XVII w.*, [w:] *Folwark–wieś–latyfundium. Gospodarstwo wiejskie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Muszyńska, S. Kazuska, J. Pielasa, Kielce 2009, s. 173–185. Część z omówionych przez M. Zdanka inwentarzy nie zawiera żadnych informacji na temat młynów, dlatego zostały one pominięte w mojej pracy.

⁹ Najstarszym zachowanym inwentarzem jest tzw. inwentarz zwany „głównym”, spisany w latach 1560–1566 (zawiera także zapiskę odnoszącą się do 1559 r.).

¹⁰ Archiwum Cystersów Mogińskich, rps nr 331, k. 32g (dalej cytuję ACM).

¹¹ ACM, rps nr 225, s. 1–27 (1731 r.); rps nr 226, s. 1–43 (1738 r.); rps nr 859, s. 1–127 (1764 r.). Niestety nie dotrwały do naszych czasów żadne wcześniejsze inwentarze z powyższego klucza.

¹² Informację, którą podał nam J. Długosz na temat wsi Dąbie, gdzie rzekomo klasztor posiadał młyn, jest błędna, gdyż cystersi mogliscy sprzedali ją w 1389 r., Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Dąbie*, [w:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu* (dalej cytuję SHG), cz. I, z. 3, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985, s. 508–509, podaje, że Dąbie pierwotnie była własnością klasztoru zwierzynieckiego, następnie królewską, a od 1348 r. własnością cystersów moglińskich, w wyniku nadania Kazimierza Wielkiego. Cystersi sprzedali wieś Dąbie rajcom krakowskim w 1389 r. za 400 grzywien. Podobnie w przypadku Klemencie, gdzie cystersi nabyli 50 łanów frankońskich w 1291 r., od 1244 pobierali dziesięcinę z powyższej

klasztornych, w tym wsi posiadających młyny. Latyfundium cystersów mogiłskich składało się, według Długosza, z 33 wsi, z których większość posiadała młyny¹³. Ich istnienie nasz wielki historyk wykazał w Mogile¹⁴, Kacicach¹⁵, Januszowicach (łąka)¹⁶, Prandocinie i w przyłączonym do tej wsi Pożakowie¹⁷, następnie w Moniakowicach¹⁸, Zesławicach¹⁹, Ryczowie, Półwsi, Żygodowi-

wsi z nadania biskupa krakowskiego Iwona, zob. DLb. 3 s. 421, 433, w latach 1470–1480 cystersi pobierali z Klemencic dziesięcinę snopową z łąnów kmiecych, zob. LR, s. 236, w 1529 cystersi pobierali dziesięcinę snopową łącznie z innymi wsiami klasztorными, zob. także, F. Sikora, *Klemencice*, [w:] SHG, Klemencice, cz. II, z. 3, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 515–516, własność książęca, od 1291 kl. mog., przed 1366 król., od 1370 szlach. W 1291 Wacław czeski za dług 150 grzywien srebra ks. śląskiego Henryka nadaje kl. mog. 50 ł. frank. w sąsiadujących ze sobą wsiach Klemencic i Pokrzywnicy, 1366 Kazimierz Wielki sprzedał za 80 grzywien mieszcz. włodziślawskiemu Florianowi wójtostwo w mieście Włodziślawiu, do którego m.in. należy szósty denar z czynszu z poszczególnych łąnów w sąsiadujących z miastem wsiach Klemencice i Łany, w 1370 tenże król na łożu śmierci nadaje Zbigniewowi, Przedborowi i Pakoszowi, ss. Zbigniewa z Brzezia, miasto Włodziślaw z wsiami (m.in. z Klemencicami).

¹³ Źródła z XV w. ujawniają własności cystersów w Mogile także we wsiach, których J. Długosz nie wymienił.

¹⁴ DLb III, s. 423.

¹⁵ J. Laberschek, *Kacice*, [w:] SHG, cz. II, z. 2, 1989, s. 349–352, od 1222 r. wieś ta wchodziła w skład dystryktu prandocińskiego należącego do cystersów mogiłskich, słownik potwierdza istnienie młyna kacickiego w 1350 i 1398 r.

¹⁶ Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Januszowice*, [w:] SHG, cz. II, z. 2, 1989, s. 238–239, własność rycerska, od 1222 kl. Cyst. w Mogile, przed 1244 klasztoru Joannitów z Zagości, przed 1320 w posiadaniu klasztoru Joannitów w Lubiszewie. W 1350 Kazimierz Wielki nadał klasztorowi mogiłskiemu łąkę w Januszowicach położoną po obu stronach rzeki Szreniawy. Nadanie to było wynagrodzeniem za szkody wyrządzone przez sadzawkę królewską w Słomnikach na folwarku, w młynie, karczmie i na łąkach wsi klasztornej Kacice. Na rzece Szreniawie cystersi zbudowali młyn, w latach 1470–1480 łąka należała do klasztoru mogiłskiego, w 1530 pobór z 1 1/2 łąna, 1564 3 kmiecie osadzeni na 3 łąnach, 4 zagrodnicy i karczmarz płacą oprawne, na św. Marcina wszyscy płacili podolszanę, zob. ACM, rps nr 25, s. 221–222, w 1407 spór między opatem mogiłskim Janem a Andrzejem, sołtysem z Lipnej Woli, o powyższą łąkę położoną między wsią Smroków i młynem w Kacicach, po obu stronach rzeki Szreniawy została rozstrzygnięta na korzyść opata, zob. DLb. 3 s. 425, w latach 1470–1480 klasztor mogiłski pobierał dziesięcinę snopową i konopną w wysokości 5 grzywien z wszystkich ról, zob. LR, s. 236, w 1529 cystersi tylko pobierali dziesięcinę snopową z ról folwarcznych i kmiecych, zob. ACM rps nr 29, s. 37, w 1559 r. wysokość dziesięciny ze wsi Januszowice wynosiła 22 grzywiny, od 1617 r. Januszowice wraz ze Słomnikami w całości były dobrami królewskimi należącymi do wielkorządców krakowskich.

¹⁷ F. Sikora, *Cholewice*, [w:] SHG, cz. I, z. 2, 1980, s. 355 podaje, że przed 1470–1480 Cholewice, Trusinów i Pożaków zostały połączone z Prandocinem; zob. DLb. II, s. 33.

¹⁸ F. Sikora, *Barłóg*, [w:] SHG, cz. I, z. 1, 1980, s. 23, cystersi mogiłscy zakupili w 1376 r. od Hanka z Moniakowic, jego żony Katarzyny i pasierba Szczepana z Przeclawic część wsi Moniakowice wraz z tamtejszym młynem Barłóg i innymi przynależnościami. Młyn był wyceniony na aż 380 grzywien.

¹⁹ ACM, rps nr 25, s. 147–147v, dokument ten został zatwierdzony przez Kazimierza Wielkiego w 1361 r., na mocy którego cystersi mogiłscy poprzez kupno części Zesławic nabyli tamtejszy młyn, także ACM, rps nr 331, s. 44g–44., o młynie wspomina również M. Wyżga, *Parafia*

cach, Woźnikach, Mikułowicach²⁰, Dąbrówce²¹ oraz, z pewnymi zastrzeżeniami, w Sędowicach, gdzie miały być 2 młyny²². Oprócz Sędowic we wszystkich pozostałych wsiach klasztornych Długosz wzmiankuje po jednym młynie. Z jego relacji wynika, że klasztor posiadał w sumie 15 młynów. W innych wsiach klasztornych młynów Długosz nie wymienił. Wsie bez młynów to przyłączone do Prandocina osady Cholewice i Truszczyn, a także Czyżyny, Stroniszew, Glewec, Sprowa (klasztor miał połowę tej wsi), Wrożeńice, Przewóz, Rybitwy, Łęg (połowa), Kantorowice, Wiktorowice, Smroków, Wężerów, Przyśniów i Pokrzywnica. Kwestia braku młyna w Wiktorowicach i Kantorowicach nie przedstawia się jasno. Wiadomo bowiem, że cystersi, kupując Wiktorowice pod koniec XIV w., nabyli wszystkie użytki, jak pola, łąki, pastwiska, stawy rybne, lasy, a także młyny²³. Jednak zapiska dotycząca Wiktorowic w 1529 r. wymienia tylko czynsz ze wsi, bez wyszczególnienia czynszu płaconego od młyna. Możliwe zatem, że wymienienie młynów w akcie kupna jest tylko zwrotem formularzowym i nie oddaje rzeczywistości. Dopiero w inwentarzu z II poł. XVI w. jest

Raciborowice. Od XVI do końca XVIII wieku. Studium o społeczności lokalnej, Kraków 2011, s. 345.

²⁰ DLb III, s. 433, Długosz podaje, że wieś Mikułowice podlegała pod parafię w Szańcu, wieś ta znajdowała się w okolicy Buska, cystersi mieli posiadać w powyższej wsi 11 łąnów kmiecych, zob. LR, na s. 236 znajduje się następujący zapis „*Mikolowicze prope Bvsko...*”, co wskazuje, że powyższa wieś położona była w okolicach Buska, w woj. sandomierskim, klasztor mogiński pobierał dziesięcinę z łąnów kmiecych, zob. *Zbiór dyplomów klasztoru mogińskiego przy Krakowie*, wyd. E. Janota, Kraków 1865 (dalej cytuję K. Mog.), nr 9, s. 7, bp krak. Iwo w 1229 r. nadał cystersom włość Mikułowice wraz z dziesięciną i prawem prebendy w Szańcu., K. Mog., nr 14, s. 11, potwierdzono nadanie cystersom włości Mikułowic wraz z dziesięciną i prawem patronatu prebendy w szańcu, także ACM, rps nr 26, s. 85v–86v, w dokumencie pochodzącym z 1583 r. został ponownie powielony zapis z 1229 r. dotyczący poboru dziesięciny z powyższej wsi.

²¹ ACM, rps nr 25, s. 370–371, w dokumencie regulującym wysokość czynszu płaconego klasztorowi mogińskiemu ze wsi Dąbrówka z roku 1425 znajduje się informacja poświadczająca istnienie młynu w tej wsi, zob. Biblioteka Czartoryskich, rps 15226 III, s. 12, 16, 24 (dalej cytuję B. Cz.), pomiędzy 1266 a 1286 r. cystersi nabyli wieś Dąbrówkę, w 1407 r. zakupili sołectwo w powyższej wsi za 109 grzywien, zob. ACM, rps nr 25, s. 370–371, w 1495 r. został potwierdzony młyn w powyższej wsi wraz z pobieraniem czynszu w wysokości 4 grzywien na święto św. Marcina, także F. Sikora, *Dąbrówka*, [w:] SHG, cz. I, z. 4, 1986, s. 517 podaje, że wieś ta znajdowała się w powiecie śląskim przy rzece zwanej Dąbrówka, która stanowiła lewy dopływ rzeki Skawa, uchodzącej na pld.-zach. przy Wadowicach.

²² DLb III, s. 427 podaje, że w Sędowicach należących do parafii Wrocieryż cystersi mogiłscy posiadali 2 młyny wodne. Zapiska ta jest niedokończona, ponieważ zapis kończy się na słowie „[...] in flumine...”, po którym nie została wymieniona nazwa rzeki, nad którą wyżej wymieniony młyn miał się znajdować. SHG, cz. IV, s. 328, według słownika Sendauicze – Sendowice, ten sposób zapisu występuje w późniejszych źródłach, właściwa nazwa tej miejscowości to Sędowice. O Sędowicach zobacz także: *Lustracje województwa krakowskiego*, wyd. Jan Małecki, Warszawa 1962, cz. II, s. 72.

²³ K. Mog., nr 98, s. 82, nabytą przez cystersów w 1386 r. za 300 grzywien zakupioną od Tomasza z Węgleszyna. Odpisy tego dokumentu w ACM, rps nr 25, s. 191v–192v pod 1386 r. i ACM rps nr 25, s. 194v–195 pod 1389 r.

potwierdzone istnienie w Wiktorowicach młyna zbożowego²⁴. W dokumencie z 1404 r. poświadczającym kupno wsi Kantorowice zostały wymienione młyny²⁵. Na istnienie młyna cysterskiego w tej wsi wskazuje także zapiska z 1529 r., która podaje wysokość czynszu pobieranego przez klasztor mogiński²⁶. Można zatem przyjąć, że Długosz omyłkowo nie wymienił młyna w Kantorowicach, co pozwala założyć, że w dobrach cystersów mogińskich funkcjonowało u schyłku średniowiecza 16 młynów.

Tabela 1

Młyny we wsiach klasztoru cystersów w Mogile do końca XV w.

Wsie	Liczba młynów
1. Prandocin (z Pożakowem)	2
2. Kacice	1
3. Mogiła	1
4. Sędowice	2
5. Ryczów	1
6. Woźniki	1
7. Zesławice	1
8. Moniakowice	1
9. Kantorowice	1
10. Żygodowice	1
11. Półwieś	1
12. Dąbrówka	1
13. Januszowice (łąka)	1
14. Mikułowice*	1
Razem	16

Źródła: DLb III, s. 420–433, LR, s. 224, 236, 318.

* Tylko J. Długosz poświadcza, że we wsi Mikułowice znajdował się młyn cysterski.

W dziele Długosza znajduje się, poza informacjami na temat posiadania przez cystersów mogińskich młynów zbożowych, niewielka ilość danych na temat dochodów, które uzyskiwał klasztor z młynów. Wiemy tylko, że z młyna zwanego Barłóg we wsi Moniakowice pobierano czynsz w wysokości 2 grzy-

²⁴ ACM, rps nr 29, s. 59, inwentarz ten wymienia wysokość czynszu płaconego przez tamtejszego młynarza.

²⁵ K. Mog., nr 110, s. 93, cystersi nabyli tę wieś w 1404 r. od rodziny niejakiego Hanka za 400 grzywien, zob. J. Laberscheck, *Kantorowice*, [w:] SHG, cz. II, z. 3, 1991, s. 421.

²⁶ LR, s. 224, 236, 318.

wien²⁷. Natomiast w przypadku Zesławic zachowała się informacja, że czynsz z młyna wynosił początkowo 7 grzywien, a później został on podniesiony do 12 grzywien²⁸. Dane te nie dają niestety możliwości oszacowania całej wielkości dochodów klasztoru uzyskiwanych z czynszów młyńskich. Minimalna wielkość to 36 grzywien, jeśli przyjmiemy za podstawę kwotę z młyna Barłóg. Bliższa rzeczywistości wydaje się jednak kwota czynszu z młyna zesławickiego, to dawałoby łącznie sumę 112 grzywien jako przybliżony dochód klasztoru w XV w. z jego 16 młynów. W przypadku młyna w Kacicach można za Długoszem podać, że młynarz oddawał klasztorowi miarę zboża, a ponadto 2 świnie utuczone we własnym gospodarstwie²⁹. Tak zapewne było i w przypadku innych młynów, gdyż klasztory nigdy nie zaniedbywały możliwości nakładania na młynarzy obowiązku czy to chowu świń, czy poławiania ryb³⁰.

Księga z 1529 r. nie daje nam niestety informacji o czynszach z młynów klasztornych. Zazwyczaj bowiem przytacza ona dane o sumie dochodów (od kmieci, karczm, młynów itd.) z danej wsi czy klucza majątkowego³¹. Wysokość czynszu w Mogile podano w 1529 r., niestety, zbiorczo, a mianowicie, że od kmieci, karczm, młynów i papierni pobierano rocznie 49 i pół grzywiny³². Dopiero dzięki inwentarzowi majątkowemu z lat 1560–1566 wiemy, że młyn zbożowy w Mogile dawał roczny czynsz w wysokości 9 grzywien. Ponadto młynarz był zobowiązany do dostarczenia 9 kapłonów, a także musiał wykarmić 9 wieprzów w ciągu roku, które następnie były przekazywane klasztorowi mogiłskiemu³³. Na podstawie rejestrów poborowych i ksiąg rekognicji z ostatniej ćwierci XVI i XVII w. wiemy, że na terenie Mogiły cystersi posiadali 4 młyny zbożowe³⁴. W 1588 r. cystersi nie uzyskali żadnego czynszu z czwar-

²⁷ DLb III, s. 429.

²⁸ Ibidem, s. 429.

²⁹ Ibidem, s. 424–425.

³⁰ L. Moulin, *Życie codzienne zakonników w średniowieczu (X–XV wiek)*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1986, s. 59.

³¹ Np. czynsz z Kacic, Prandocina i Moniakowic licząc łącznie z czynszami z karczm i młynów wynosił 98 grzywien i 2 grosze, LR, s. 236. Każda z tych wsi posiadała po jednym młynie.

³² LR, s. 237. Ważnym gospodarczo obiektem na terenie Mogiły był blech, z którego klasztor pobierał 12 grzywien rocznego czynszu, ibidem, s. 237.

³³ ACM, rps nr 29, s. 55.

³⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych, dz. I, sygn. nr 35, f. 8, 19v, 146–147, nr 62–63, s. 509, 519, 609, 623–625, 694, nr 81, s. 195v–197v, 208v, nr 93, s. 32–34, nr 102, s. 10, 12v, 24v–26, 29v, 55v, 83v, 122v, nr 108, s. 5v–6, 9v, sygn. nr 126, s. 16v, sygn. nr 127, s. 15–15v, 20, 49v, 55, 195v, 196v, 228v (dalej cytuję AGAD), AGAD, dz. IV, sygn. nr 30, s. 6v, sygn. nr 50, s. 5, także Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, sygn. 5043, s. 2v (dalej cytuję AUJ), B. Cz., rps nr 329, s. 23, 30, 82, 84, 93, 421, istnienie 4 młynów zbożowych potwierdzają również zachowane kwity poborowe, ACM rps nr 25 z 1571 r., s. 487v–488, 1578 r., s. 499v, 1579 r., s. 501v–502, 1580 r., s. 504, 1582 r., s. 508, 1583 r., s. 508v–509, obecność 3 młynów zbożowych jest poświadczona w następujących kwitach poborowych: ACM rps nr 25, 1569 r., s. 484–484v, 1576 r., s. 495–495v, 1589 r. s. 516v–517, 1594 r. s. 517v–518.

tego młyna, ponieważ – jak podaje rejestr – został on spalony i spustoszony przez nieprzyjaciela³⁵. Rejestr z 1591 r.³⁶ potwierdza, że młyn ten przez cały czas był zniszczony i cystersi nie pobierali z niego żadnego czynszu. Źródła podatkowe pozwalają stwierdzić, że obok starego, średniowiecznego młyna w Mogile powstały w XVI w. trzy nowe, co świadczy o rozwiniętej w dobrach klasztor-nych produkcji zboża oraz o inwestowaniu w przetwórstwo płodów rolnych.

Obok młynów zbożowych funkcjonował w Mogile młyn papierniczy. Papier-
nia mogilska rozpoczęła swoją działalność około 1500 r.³⁷ i była, w kolejności
chronologicznej, drugą po najstarszej papierni klasztoru św. Ducha na Prądniku
Białym³⁸. Wzmiankę na temat istnienia młyna papierniczego na terenie Mogiły
znajdujemy ponadto w Liber retaxationum z 1529 roku³⁹. Zgodnie z tym, co
podaje nam inwentarz z 1560 r., wiemy, że czynsz z młyna zbożowego i papierni
wynosił w sumie 12 grzywien⁴⁰. Dalsze informacje pochodzą z dokumen-
tów dzierżawy papierni wystawionych przez opata Marcina Białobrzeskiego.
W 1566 r. opat wydzierżawił papiernię Janowi Wajssowi i jego żonie Hannie,
w zamian za coroczny czynsz w wysokości 12 grzywien oraz zobowiązanie do
oddawania klasztorowi 4 ryz papieru na rok. Dzierżawca musiał także jedno-
razowo zapłacić opatowi mogilskiemu sumę 104 florenów⁴¹. Ten sam opat trzy
lata później wydzierżawił papiernię Bartłomiejowi Pielgrzymowi w zamian za
czynsz w wysokości 12 grzywien oraz 3 ryz papieru na rok, a także jednor-
zową opłatę w wysokości 200 florenów⁴². Dzierżawcy byli zobowiązani do prze-
prowadzania na własny koszt potrzebnych remontów w młynie. Spis czynszów
z 1624 r.⁴³ informuje, że młyn papierniczy dawał co roku czynsz w wysokości
10 grzywien⁴⁴, a zatem jego dochodowość nieco zmalała. Opat Jan Tarnowski
doprowadził do zamknięcia papierni mogilskiej w drugiej połowie XVII wieku⁴⁵.

Istnienie młynów w Kantorowicach i Zesławicach potwierdza inwentarz z lat
1560–1566⁴⁶, nie podaje jednak bliższych informacji. Brak danych o młynie
w Zesławicach w inwentarzu z 1583 r. może być zrekompensovany szczegóło-

³⁵ AGAD, dz. I, sygn. nr 126, s. 16v.

³⁶ AUJ, sygn. nr 5043, s. 2v.

³⁷ J. Dużyk, *Nowa Huta. Od średniowiecza do XIX wieku*, Kraków 1957, s. 27.

³⁸ F. Piekosiński, J. Ptaśnik, K. Piekarski, W. Budka, *Papiernie w Polsce w XVI wieku*, Wrocław 1971, s. 11.

³⁹ LR, s. 237, także: F. Piekosiński, J. Ptaśnik, K. Piekarski, W. Budka, op. cit., s. 55–56.

⁴⁰ ACM, rps nr 29, s. 55, także: F. Piekosiński, J. Ptaśnik, K. Piekarski, W. Budka, op. cit., s. 20–21.

⁴¹ ACM, rps nr 29, s. 198–199.

⁴² Ibidem, s. 218–219.

⁴³ Został on dołączony do inwentarza z lat 1560–1566, ACM, rps nr 29, s. 43–44.

⁴⁴ Ibidem, s. 43.

⁴⁵ F. Piekosiński, J. Ptaśnik, K. Piekarski, W. Budka, op. cit., s. 21, także: J. Dużyk, op. cit., s. 27.

⁴⁶ ACM, rps nr 29, s. 220–222.

wymi informacjami o daninach w zbożu składanych przez tamtejszych kmieci. Byli oni zobowiązani do corocznego składania 130 korców miary krakowskiej w owsie, 20 korców krakowskich żyta, 15 jęczmienia i 1 korca prosa⁴⁷. Nie ma wątpliwości, że zboża, które należało dostarczyć w ramach daniny, zostały zmiełone w tamtejszym młynie. W 1737 r. zapisano w inwentarzu, że z młyna zbożowego w Zesławicach czynsz wynosił 110 zł, ponadto młynarz zobowiązany był poza pracą pańszczyźnianą do oddawania konwentowi 4 kapłonów i 2 gęsi⁴⁸.

Tabela 2

Młyny we wsiach klasztoru cystersów w Mogile w XVI–pocz. XVII w.
(na podstawie rejestrów poborowych)

Wsie	1538 r.	1564–1578 r.	1589 r.	1591–1593 r.	1595 r.	1612 r.
1. Prandocin (z Pożakowem)	–	–	–	–	–	–
2. Kacice	–	1	1	1	1	1
3. Mogiła	3	5	4	5	4	2
4. Sędowice	1	1	1	1	1	–
5. Ryczów	–	–	–	–	–	–
6. Woźniki	–	–	–	–	–	–
7. Zesławice	1	1	1	1	1	–
8. Moniakowice	1	1	–	–	–	–
9. Kantorowice	–	–	–	–	–	–
10. Żygodowice	–	–	1	1	1	–
11. Półwieś	–	–	–	–	–	–
12. Wiktorowice	1	1	1	–	1	–
13. Wrożenice	1	1	–	1	1	–
14. Opatkowice (Małe)	–	–	1	–	–	–
Razem	8	11	10	10	10	3

Symbole: – brak informacji na temat młyna, cyfra – liczba poświadczonych młynów.
Źródła: AGAD, dz. I, nr 35, f. 8, 19v, 146–147, nr 62–63, s. 509, 519, 609, 623–625, 694, nr 81, s. 195v–197v, 208v, nr 93, s. 32–34, nr 102, s. 10, 12v, 24v–26, 29v, 55v, 83v, 122v, nr 108, s. 5v–6, 9v, nr 126, s. 16v–17, 5455, nr 127, s. 15–15v, 20, 49v, 55, 195v, 196v, 228v, B. Cz., rps nr 329, s. 23, 30, 82, 84, 93, 421, AUJ, rps nr 5043, s. 2v, 4v, 8, 36, 42, 181, 212–212v.

⁴⁷ ACM, rps nr 331, s. 32g–33, a ponadto oddawali 6 korców grochu, tyleż tartarki i 1 korzec siemienia konopnego. Dane te stanowią ważną informację o rodzajach upraw pod Krakowem w XVI w.; por. J. Małecki, *Studia nad rynkiem regionalnym Krakowa w XVI w.*, Warszawa 1963, s. 140, który stwierdza na podstawie analizy struktury zasiewów, że wszędzie dominowała uprawa owsa.

⁴⁸ Treść fragmentu inwentarza przytacza M. Wyżga, *Parafia Raciborowice. Od XVI do końca XVIII wieku. Studium o społeczności lokalnej*, Kraków 2011, s. 345.

Młyny we wsiach klasztoru cystersów w Mogile w XVI–XVII w.
(na podstawie inwentarzy i innych zachowanych źródeł)

Wsie	I poł. XVI w.	II poł. XVI w.	I poł. XVII w.	II poł. XVII w.
1. Prandocin* (z Pozakowem)	1	1	1	1
2. Kacice	1	1	1	1
3. Mogiła*	2	2	2	2
4. Sędowice*	–	1	1	?
5. Ryczów*	–	1	1	–
6. Woźniki	–	1	1	–
7. Zesławice	–	1	–	–
8. Moniakowice*	1	1	–	1
9. Kantorowice	1	1	–	–
10. Żygodowice	–	1	–	–
11. Półwieś	–	1	–	–
12. Wiktorowice	–	1	–	?
13. Wrożenice	–	–	1	?
14. Opatkowice (Małe)*	–	–	–	?
15. Dąbrówka*	–	–	–	–
Razem	6	13	8	5

Symbole: – brak informacji na temat młyna, cyfra – liczba poświadczonych młynów.
Źródła: ACM rps nr 25, s. 3, 5, 43, 47, 59, 61, 74 v, 98–109 v, 118–119, 120–122, 123–124, 134, 144–145, 147–149, 150–151, 175–176, 189, 191–193, 210, 214–223, 234, 238–239, 254, 257, 290, 326–327, 341, 353–354, 455, 457, 484–484v, 487v–488, 495–495v, 499v, 501v–502, 504, 508–509, 516v–518, ACM rps nr 29, s. 1–91, ACM, ACM rps nr 331, k. 32g, 44g, LR, s. 236–237, B. Cz., rps nr 3652 III, s. 140.

* Opat E. Ciołek sprzedał dwór w Prandocinie, następnie w 1561 r. M. Białobrzeski odbudował folwark, wykupił ziemię od prywatnych właścicieli za 158 grzywien, a także łąn plebański za 24 grzywny, brak informacji na temat sprzedaży młyna klasztorowego⁴⁹, w 1582 r. wykupił w Prandocinie folwark tzw. Na Górcie za 1500 florenów⁵⁰.

* Na początku II poł. XVII w. opat Jan Tarnowski zamknął papiernię mogiłąską⁵¹.

* Ze względu na trwający remont Archiwum Cystersów Mogiłańskich rps z 1697 r. jest niedostępny, co nie pozwala na ustalenie istnienia młynów w II poł. XVII w. we wsiach Sędowice, Wiktorowice, Wrożenice i Opatkowice⁵².

⁴⁹ ACM, rps nr 29, s. 15.

⁵⁰ K. Mog., nr 177, s. 163.

⁵¹ F. Piekosiński, J. Ptaśnik, K. Piekarski, W. Budka, op. cit., s. 21.

⁵² Zob. ACM, rps nr 78.

* W 1582 r. opat M. Białobrzeski odbudował folwark we wsi Ryczów i Woźniki, które wcześniej były zniszczone⁵³.

* W 1571 r. klasztor mogiński sprzedał młyn Barłóg, a w 1679 r. w wyniku procesu sądowego ponownie go odzyskał⁵⁴.

* Cystersi posiadali także młyn we wsi Opatkowice, który uzyskali w wyniku zamiany wsi Sprowa na Opatkowice w 1476 r z ówczesnym właścicielem Opatkowic, Janem Pieniżkiem z Iwanowic⁵⁵

* Pomiędzy 1522–1548 ówczesny opat, Erazm Ciołek, sprzedał w całości wieś Dąbrówkę za sumę 40 florenów, za część pieniędzy opat zakupił kielich ze złotą pateną⁵⁶.

Młynarz w Kacicach był w latach 60. XVI w. zobowiązany do płacenia corocznego czynszu dzierżawnego w wysokości 8 grzywien⁵⁷. Kolejne dane pochodzą niestety dopiero z XVIII wieku. Opłaty z młyna kacicckiego w 1731 r. były uzależnione od liczby posiadanych przez młyn kół wodnych, a mianowicie od kół mącznych pobierano 12 groszy, a od koła stępnego 15 groszy⁵⁸. Do powinności młynarza należało płacenie czynszu w wysokości 150 zł. Płacił go co roku na święto św. Marcina. Ponadto musiał dostarczyć klasztorowi mogińskiemu 4 kapłony i wykarmić 4 wieprze rocznie, odrobić pańszczyznę w wymiarze 3 dni w tygodniu, a także został zobowiązany do bezpłatnego przemiału zboża na rzecz konwentu mogińskiego⁵⁹. W świetle inwentarza z 1738 r. obowiązki młynarza kacicckiego nie uległy zmianie, jeżeli porównamy je z opisem z 1731 roku. Wysokość czynszu nadal wynosiła 150 zł płaconego co roku na święto św. Marina, ponadto młynarz był zobowiązany do dostarczenia opatowi mogińskiemu 4 wieprzów na rok. W tym opisie pojawia się wzmianka o tym, że młynarz może zamienić obowiązek dostarczania wieprzów na opłatę pieniężną w wysokości 20 zł za sztukę, co daje razem 80 zł⁶⁰. Ponadto był on zobowiązany do bezpłatnego przemiału zboża oraz do odrobienia pańszczyzny w wymiarze 3 dni w tygodniu⁶¹. Dzierżawa młyna w Kacicach obejmowała według opisu z 1764 r. płacenie corocznego czynszu, utrzymanie młyna w dobrym stanie, a także do odrabiania pańszczyzny we dworze kacicckim wraz z czeladzią. W skład powinności młynarza z powyższego młyna wchodziła opłata czynszowa w wysokości 230 zł płacona na święto św. Marcina, oddawanie 4 kapłonów i wykarmienie 4 wieprzów na rok. Ponadto młynarz zobowiązany był do bezpłatnego przemiału zboża na rzecz klasztoru, a także do odrobienia we dworze pańszczyzny w wymiarze 3 dni w tygodniu od święta św. Wojciecha do święta św. Marcina⁶².

⁵³ Ibidem, s. 163.

⁵⁴ K. Mog., nr 174, s. 160–161, zob. ACM, rps nr 227, s. 1–138.

⁵⁵ K. Mog., nr 146, s. 132–133.

⁵⁶ B. Cz., rps nr 3652 III, s. 140.

⁵⁷ Ibidem, s. 1–4.

⁵⁸ ACM, rps nr 225, s. 14.

⁵⁹ Ibidem, s. 14.

⁶⁰ ACM, rps nr 226, s. 24–25.

⁶¹ Ibidem, s. 25.

⁶² ACM, rps nr 859, s. 25–26.

W przeciągu tych kilkunastu lat wzrosła tylko wysokość czynszu dzierżawnego ze 150 do 230 zł. W przypadku konieczności przeprowadzenia remontu młynarz miał zagwarantowaną pomoc z dworu w postaci dostarczenia dostatecznej ilości drewna niezbędnego do wykonania remontu, a także odpowiedniej liczby ludzi potrzebnej do prac remontowych. Natomiast opłata kowala, który otrzymywał zlecenie wykonania jakichkolwiek części wchodzących w skład budowy młyna, należała do obowiązków młynarza⁶³. Często praktykowano zwyczaj finansowania remontu młyna, który następnie wydierżawiano w zamian za czynsz. Taki przywilej otrzymał młyn w Kacicach w 1560 r. z ramienia opata mogilskiego Marcina Białobrzzeskiego. Z jego inicjatywy dzierżawca młyna Stanisław Kokoszka był zobowiązany do utrzymywania go w stanie używalności, a także jeżeli zajdzie taka potrzeba do jego ewentualnej naprawy z własnych pieniędzy⁶⁴. Z młyna i karczmy w Prandocinie klasztor uzyskiwał 51 grzywien i 16 groszy⁶⁵. Nie mamy jednak danych o czynszu z samego młyna. W 1657 r. podano, że młyn klasztorny w Prandocinie nosił nazwę Baranowski⁶⁶.

Młynarz z Sędowic był w II połowie XVI w. zobowiązany do płacenia czynszu w wysokości 8 grzywien. Ponadto musiał dostarczać klasztorowi mogilskiemu co roku 4 wieprze oraz skrzynię węgorki, a także oddawać raz na tydzień półtora korca zboża⁶⁷. W Woźnikach nad Skawą tamtejszy młynarz musiał uiszcząć wówczas co roku konwentowi mogilskiemu czynsz o wartości 29 grzywien oraz oddawać 3 korce zboża. Łączna wartość tego młyna szacowana była na 109 florenów⁶⁸. Młynarz z Wróżeń, imieniem Kacper, płacił czynsz w wysokości 8 zł, a także oddawał na rzecz klasztoru 7–8 sztuk bydła, 5–6 wieprzów, 12 gęsi, 13 kur oraz 7 kaczek⁶⁹. O młynie w Wiktorowicach wiadomo z tego inwentarza tylko, że czynsz w II poł. XVI w. wynosił 2 floreny i 12 groszy⁷⁰, był zatem wyjątkowo niski. Ten niewielki wymiar czynszu może wskazywać, że młyn w Wiktorowicach został niedawno odbudowany i młynarzowi klasztor obniżył stawkę czynszu na pokrycie kosztów budowy. W przypadku wsi Ryczów młynarz płacił opatowi mogilskiemu 5 grzywien⁷¹.

Inwentarz z 1731 r., w którym znajduje się opis młyna Barłóg w Moniakowicach, podaje kwotę 250 zł jako wysokość czynszu. Ponadto młynarz był zobowiązany do oddawania corocznie 4 kapłonów i 2 gęsi (brak informacji na temat wykarmiania wieprzów) oraz do odrobienia pańszczyzny w wymiarze

⁶³ Ibidem, s. 25–26.

⁶⁴ ACM, rps nr 29, s. 163–165.

⁶⁵ Ibidem, s. 4–13.

⁶⁶ Ibidem, s. 144.

⁶⁷ ACM, rps nr 29, s. 120.

⁶⁸ Ibidem, s. 69.

⁶⁹ Ibidem, s. 124.

⁷⁰ Ibidem, s. 59.

⁷¹ ACM, rps. nr 29, s. 103.

3 dni w tygodniu⁷². Inwentarz z 1764 r. podaje nam informację na temat opłat pobieranych od kół w młynie Barłóg⁷³. Od każdego koła mącznego płacono 12 groszy, z zastrzeżeniem, że w okresie wcześniejszym (nie wiadomo kiedy) niż czas spisania inwentarza płacono od 1 koła mącznego 24 grosze. Natomiast opłata od koła stępnego pozostaje niezmienna i wynosi 15 groszy⁷⁴. Roczny czynsz z tego młyna miał wynosić 250 zł⁷⁵. Można zatem stwierdzić, że między 1731 a 1764 r. wysokość czynszu oraz wymiar daniny nie uległy zmianie.

O liczbie kół i stanie technicznym młynów zachowały się tylko wrywkowe dane. W Mogile trzy młyny posiadały w XVI w. po 3 koła, a czwarty miał 2 koła⁷⁶. Wśród tych młynów o 3 kołach jeden datował się jeszcze z epoki średniowiecza. Młyn papierniczy w Mogile posiadał (1581 r.) 2 koła, a w papierni pracowało 4 czeladników⁷⁷. W 1560 i 1584 r. przy okazji oddania w dzierżawę Zesławic i Kantorowic dowiadujemy się, że młyn zbożowy w Zesławicach nosił nazwę Podgórną i posiadał 3 koła młyńskie⁷⁸.

Opis młyna wodnego w Sędowicach pochodzi z 1626 roku⁷⁹. Składał się on z 3 kół walnych, czyli podsiębiernych⁸⁰, a całość budynku była drewniana⁸¹. Według opisu młyn był bardzo zniszczony, jednak w momencie spisywania inwentarza miał on już wyremontowany dach. Ponadto w młynie było jedno pomieszczenie mieszkalne (tzw. izba) z dwoma szklanymi oknami. W środku tego pomieszczenia znajdował się piec kaflowy i komin, a obok komora. W pobliżu młyna usytuowany był ogród warzywny oraz sad wiśniowy. Z jego drugiej strony znajdował się staw i sadzawka.

Młyn zwany Barłóg położony we wsi Moniakowice posiadał w 1731 r. dwa koła walne (podsiębierne) i jedno stępne⁸². Przeznaczenia koła stępnego nie znamy, w oparciu o nie mogła funkcjonować stępa do kasz lub stępa do folowania sukna. Młyn ten według inwentarza z 1764 r. znajdował się za Słomnikami i wsią Brańczyce, przy rzece Szreniawie⁸³. Posiadał on 3 koła wodne, w tym 2 mączne i 1 stępne o konstrukcji drewnianej wykonanej z drzewa łupanego.

⁷² Ibidem, s. 39.

⁷³ ACM, rps nr 859, s. 38–40.

⁷⁴ Ibidem, s. 38.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ AGAD, dz. I, sygn. nr 102, s. 10.

⁷⁷ Spis podatkowy z 1581 r. został przytoczony i omówiony w pracy: F. Piekosiński, J. Ptaśnik, K. Piekarski, W. Budka, op. cit., s. 28.

⁷⁸ ACM, rps nr 29, s. 220–222, 303–305 (z kontraktu dzierżawnego młyn zesławicki został wówczas wyłączony).

⁷⁹ Opis ten jest dołączony do inwentarza z lat 1560–1566, ACM, rps nr 29, s. 120–121.

⁸⁰ Szerzej na temat rodzajów młynów: M. Francic, *Technika młynów wodnych w Polsce w XVI i XVII w.*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 1965, nr 1, s. 62–86, także B. Baranowski, *Polskie młynarstwo*, Wrocław 1977, s. 7–27.

⁸¹ ACM, rps nr 29, s. 120.

⁸² Ibidem, s. 21.

⁸³ ACM, rps nr 859, s. 38–40.

W skład kompleksu klasztornego wchodziły dwa pomieszczenia mieszkalne oraz komora. We wnętrzu tych pomieszczeń znajdował się kominek oraz piec kaflowy zbudowany z kamienia i gliny. Obok usytuowane były: stodoła pokryta słomą, stajnie, ogród z sadem. Młyn wraz ze wszystkimi zabudowaniami był ogrodzony, od strony drogi znajdowała się duża brama z dwoma wrotami.

Młyn w Kacicach był w 1731 r. bardzo zniszczony, wymagał gruntownego remontu, ponieważ – jak podaje inwentarz – nie posiadał on pomieszczeń mieszkalnych (tzw. izb) oraz komory. Miał dwa koła walne i jedno stępne⁸⁴. Taką samą liczbę kół odnotował inwentarz z 1738 roku⁸⁵. Inwentarz ten podaje ponadto, że przy młynie kacickim znajdowała się piła wodna, która została uszkodzona za czasów urzędowania niejakiego Kubarskiego⁸⁶. Urządzenie do cięcia drewna uruchamiane było niewątpliwie przez jedno z kół tego młyna. Opis młyna w Kacicach w 1764 r. zaczyna się od podania miejsca jego lokalizacji, tj. nad rzeką Szreniawą. Nadal wymagał przeprowadzenia gruntownego remontu ze względu na jego zły stan techniczny. Był zbudowany z drewna oraz posiadał 3 koła walne. W jego wnętrzu znajdowały się dwa pomieszczenia mieszkalne oraz komora, w której nie było podłogi. Inwentarz wspomina jeszcze o stodole i oborze pokrytej słomą, które również wymagały remontu. Nie ma tutaj żadnych informacji na temat sadu, ogrodu czy też stawu⁸⁷.

Szczegółowe dane o młynach cysterskich pozwalają sądzić, że w dobrach naszego opactwa znajdowała się stosunkowo duża liczba młynów o 3 kołach. Młyn taki uznaje się za typowy dla młynarstwa w okresie staropolskim⁸⁸. Wydaje się, że w dobrach cysterskich przeważały zdecydowanie młyny zbożowe, aczkolwiek w oparciu o koła montowano także urządzenia zwane stępą lub piłą. Istnienie stępy mamy potwierdzone w młynach w Kacicach i Moniakowicach, a piły – w Kacicach. Nie można wykluczyć, że urządzenia te montowano także przy innych młynach, ale nie mamy na to bezpośrednich dowodów źródłowych. Na podkreślenie zasługuje ponadto długie, prawie 200 lat trwające, funkcjonowanie młyna papierniczego w Mogile.

Cytowane na wstępie badania R. Kubickiego i J. Jellonek wskazują, że już w średniowieczu cystersi bardzo chętnie wydzierżawiali młyny klasztorne, w zamian za płaćenie ustalonego czynszu. W odniesieniu do dóbr klasztoru mogilskiego mamy liczne przykłady dzierżaw z XV w., ale zjawisko to widoczne jest w pełni w XVI wieku. Wydzierżawianie młynów zapewniało klasztorowi stały dochód pieniężny na czas trwania kontraktu, a ponadto pozyskiwano z gospodarstwa młynarza określoną liczbę zwierząt hodowlanych i ryb oraz daniny w zbożu. Ustalona część papieru produkowanego w piarni mogil-

⁸⁴ ACM, rps nr 225, s. 1–27.

⁸⁵ ACM, rps nr 226, s. 25.

⁸⁶ Ibidem, s. 43.

⁸⁷ ACM, rps nr 859, s. 25–26.

⁸⁸ Szerzej na ten temat: B. Baranowski, op. cit., s. 7–27.

skiej trafiała do klasztornego skryptorium. Każdy młynarz był zobowiązany do utrzymania powierzonego mu młyna w stanie używalności. Takie rozwiązanie było najkorzystniejsze, ponieważ mnisi nie musieli się martwić utrzymaniem młynów w dobrym stanie technicznym.

Dane z inwentarzy i rejestrów poborowych (tabela nr 2 i 3) pozwalają wywnioskować, że do końca XVI w. w dobrach klasztoru mogińskiego znajdowało się 18 młynów. Po porównaniu danych z inwentarzy oraz rejestrów poborowych (tabela nr 2 i 3) widać dużą rozbieżność w liczbie młynów, które znajdowały się na terenie wsi Mogiła. Ponadto rejestry poborowe (tabela nr 2) nie poświadczają występowania młynów we wsi Prandocin (Pożaków), Ryczów, Woźniki, Kantorowice oraz Półwieś. W przypadku pozostałych miejscowości liczba młynów podana przez rejestry pokrywa się z informacjami zawartymi w inwentarzach. Wspomnę też tylko, że cystersi pobierali dochody z niektórych młynów do nich nienależących, a mianowicie z młyna w Słomnikach i młynów pod Wawelem⁸⁹ oraz z prywatnego młyna zwanego Jękotowskim w Prandocinie⁹⁰. Pozostając przy młynach stricte klasztornych, stwierdzić można, że stan ich posiadania w epoce nowożytnej ulegał pewnym zmianom⁹¹, nie tak wielkim jednak jak zmiany w majątku klasztornym. Liczba młynów cysterskich w XV–XVI w. nie była mniejsza niż połowa ogólnej liczby posiadanych przez mnichów wsi. Dla porównania można podać, że w majątku norbertanek z podkrakowskiego Zwierzynca młyny występowały tylko w 1/3 wsi⁹². Wskazuje to, że cystersi mogliscy znacznie bardziej intensywnie rozwijali przetwórstwo wykorzystujące młyny. Niektóre z młynów cysterskich posiadały własne nazwy. Przykład młyna Barłóg w Moniakowicach wskazuje na wielowiekowe trwanie tych nazw. Przyjmując, że średnio klasztor pobierał z jednego młyna w XVI w. 13 grzywien, można pokusić się o oszacowanie wysokości czynszu z wszystkich młynów na 338 grzywien rocznie. Do tego dochodziły jeszcze jednorazowe opłaty za kontrakt dzierżawny. Posiadanie przez klasztor sporej liczby młynów stwarzało solidne podstawy dochodów i pozwalało na inwestowanie w ich rozwój. Koszt budowy takiego młyna wynosił w początkach XVI w. około 150 grzywien⁹³. Wyraźny spadek liczby młynów cysterskich nastąpił dopiero w XVII w. (tabela nr 3), kiedy wsie klasztoru mogińskiego zostały rozdzielone między konwent a opata mogińskiego⁹⁴. Ze względu na śladowo zachowaną liczbę inwentarzy z II poł.

⁸⁹ ACM, rps nr 859, s. 25–26.

⁹⁰ ACM, rps nr 29, s. 150–151, czynsz z tego młyna wynosił w 1642 r. 4 grzywny.

⁹¹ K. Mog. nr 174, s. 160–161, np. w 1571 r. opat mogiński Marcin Białobrzęski sprzedał młyn Barłóg, który klasztor odzyskał dopiero pod koniec XVII wieku.

⁹² J. Rajman, *Klasztor norbertanek na Zwierzynku w wiekach średnich*, Kraków 1993, s. 53–54, 87.

⁹³ M. Francic, *Technika młynów wodnych w Polsce w XVI i XVII w.*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, nr 1, 1965, s. 96.

⁹⁴ K. Mog. nr 180, s. 168–170, rozdzielenie dóbr i dochodów klasztoru mogińskiego przeprowadzono w 1620 roku.

XVII w. trudno jest ustalić liczbę młynów cysterskich. Tylko niektóre wsie klasztorne posiadały opisy folwarków klasztornych, zabudowań folwarcznych wraz z wyszczególnieniem obiektów przemysłowych, m.in. młyna. Dane z XVII w. (tabela nr 3) przedstawiają tylko fragmentaryczny obraz liczby młynów. Część z nich nie została poświadczona w źródłach, jednak brak informacji na ich temat nie wyklucza istnienia młyna we wzmiankowanym okresie.

Agnieszka Baran

MILLS IN CISTERCIAN RURAL ESTATES IN MOGIŁA IN THE 16TH TO 18TH CENTURIES

Summary

The aim of this paper is to present the number and distribution of mills in the estates of the Cistercian order in Mogiła, outside Kraków. It presents in particular the rent rates as well as the mill leasers' other obligations. The technical as well as physical side of mills are also discussed when the surviving sources allow for such picture to be drawn.

The research is based on 16th–18th century inventories, manuscripts, official documentation, rent registers and available print sources. The first part of the essay focuses on the number, type and location of the mills. In effect, we know that in the second half of the 16th century every second Cistercian village had a mill. The time of the blossoming of the mill economy falls during this period. The monks intensively developed an economy based on the production of these mills. We do witness a decrease in the number of mills in the 17th century, when the estates were divided into the property of the abbey and the Mogiła abbot himself.

The second part of the paper is devoted to recreating the physical and technical side of the Cistercian mills. Grain mills dominated in the estates. The only exception was one paper mill, which functioned for over 200 years. Cistercians endeavoured to have at least one water mill in each of their hereditary villages. Approaching the issue from a broader perspective, the research shows that the Cistercian mills did not differ significantly from other such enterprises in the Polish lands.